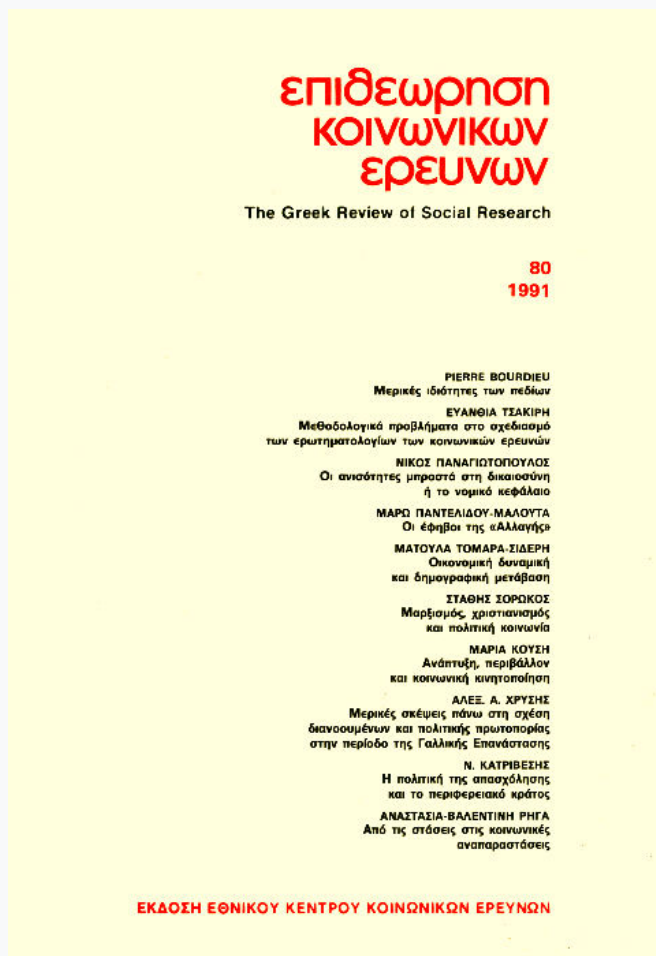


The Greek Review of Social Research

Vol 80 (1991)

80



Η πολιτική της απασχόλησης και το
περιφερειακό κράτος

N. Κατριβέσης

doi: [10.12681/grsr.629](https://doi.org/10.12681/grsr.629)

Copyright © 1991, N. Κατριβέσης



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κατριβέσης Ν. (1991). Η πολιτική της απασχόλησης και το περιφερειακό κράτος. *The Greek Review of Social Research*, 80, 130–155. <https://doi.org/10.12681/grsr.629>

N. Κατριβέσης

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Στόχος αυτής της εργασίας είναι η ανάλυση της κρατικής παρέμβασης που αφορά την απασχόληση στη χώρα μας κατά την τελευταία δεκαετία. Η επιλογή της συγκεκριμένης αυτής περιόδου γίνεται για να αναλυθεί η παρέμβαση του κράτους σαν αντίδραση στην οικονομική κρίση.

Η προσέγγιση της κρατικής πολιτικής για την απασχόληση την τελευταία δεκαετία εξετάζεται σε συνάρτηση με τις μεταβαλλόμενες οικονομικές συνθήκες και με τους επιδιωκόμενους στόχους και τις προσδοκίες του κεφαλαίου, όπως αυτές διαμορφώνονται διεθνώς, με την πρόθεση να ανιχνευτούν οι αιτίες εκείνες που διαμορφώνουν και υλοποιούν τις αποφάσεις του. Η έννοια του «περιφερειακού κράτους» είναι το βασικό θεωρητικό εργαλείο για την κατανόηση των πολιτικών θέσεων και της συμπεριφοράς του ελληνικού κράτους στον τομέα της απασχόλησης. Κι αυτό γιατί η διαμόρφωση και η εφαρμογή της κρατικής πολιτικής της απασχόλησης στη χώρα μας δεν ταυτίζεται με τις κλασικές αντιδράσεις του κράτους στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Ερωτήματα που προκύπτουν άμεσα από μια τέτοια προσέγγιση αφορούν τις σχέσεις που διαπλέκονται ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και το περιφερειακό κράτος, δηλαδή αν το κράτος στην περιφέρεια υποκαθιστά την κυρίαρχη τάξη ή είναι υποχείριό της, και ακόμη αν το περιφερειακό κράτος αποτελεί αντανάκλαση των κοινωνικών δυνάμεων και των ταξικών αντιθέσεων. Η γενικότερη προβληματική όπως θα αναλυθεί παρακάτω είναι ότι το περιφερειακό κράτος μπορεί να παίζει έναν αυτόνομο ρόλο στην οργάνωση και προώθηση των διαφόρων αλληλοσυγκρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων, που θα έχει τελικό στόχο την εδραίωση των πολιτικών συμφερόντων του. Ο όρος «πολιτική της απασχόλησης» εμφανίζεται συνήθως σαν η υλοποίηση από το κράτος των εκφρασμένων συμφερόντων των κυρίαρχων οικονομικών ομάδων. Όμως η κρατική πολιτική δεν είναι μια μονοσήμαντη αναγωγική πολιτική πρακτική, όπως αυτό φαίνεται στις «κοινωνικοκρατικές» προσεγγίσεις, που θεωρούν το

κράτος σαν μια «εξαρτημένη μεταβλητή» ή σαν μια «ταμειακή μηχανή που αθροίζει κι ύστερα υπολογίζει τις προτιμήσεις και την πολιτική δύναμη των κοινωνικά δρώντων»,¹ ούτε όμως αρκεί απλώς να περιγραφεί η κρατική πολιτική της απασχόλησης αντίθετα θα πρέπει να αποκαλυφθεί η «λογική» και τα όρια των πολιτικών επιλογών που τη διέπουν. Εξάλλου η υπόθεση ότι η έκφραση ενός θεσμού είναι αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και του βαθμού ανάπτυξης μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, δεν αποτελεί κανόνα για τη λύση των θεωρητικών προβλημάτων. Αντίθετα θέτει πλήθος ερωτημάτων, π.χ. όσον αφορά τον ιδιαίτερο ρόλο του περιφερειακού κράτους ή το ρόλο των φορέων δράσης στη διαμόρφωση των αποφάσεων. Έτσι, απορρίπτοντας την κλασική θεώρηση της κρατικής πολιτικής ως έκφρασης των ταξικών συμφερόντων, ή ως εργαλείου μιας τάξης, θεωρούμε την κρατική πολιτική σαν τον χώρο έκφρασης των πολιτικά κυρίαρχων ομάδων. Η πολιτική του κράτους στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης δεν θεωρείται ότι διαμορφώνεται μόνο κάτω από την πίεση που ασκεί η οικονομική κρίση, ούτε ότι καθορίζεται πάντα από τις διεκδικήσεις εργοδοτών και εργαζομένων. Οι πολιτικές αποφάσεις είναι προϊόν μιας δυναμικής αυτόνομης λειτουργίας του κράτους και πολλές φορές έρχονται σε αντίθεση με τα βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα συμφέροντα των αστικών κυρίαρχων ομάδων.

Αιλαδή το πολιτικό στοιχείο θεωρείται ένας δυναμικός παράγοντας της αυτονομίας του κράτους. Επομένως η κρατική πολιτική της απασχόλησης δεν μπορεί να εξεταστεί μόνο με χροους των κοινωνικών συγκρούσεων και αντιθέσεων, χωρίς να ληφθεί υπόψη ο αυτόνομος ρόλος του κράτους που με τις διάφορες παρεμβάσεις του ενδιαφέρεται για την πολιτική και κοινωνική του αναπαραγωγή.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας είχε αποτέλεσμα την επιδείνωση των προβλημάτων της απασχόλησης, και κατά συνέπεια δυσμενείς επιπτώσεις σε πολλούς τομείς της κοινωνικής ζωής. Το πρόβλημα της απασχόλησης έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς ολοένα και περισσότερο γίνεται φανερό η πολύ-

1. Ηλίας Κατσούλης, «Η πολιτική επιστήμη (ξανα) ανακαλύπτει το κράτος», *Διαβάζω*, αρ. 222 (1989), σ. 71.

πλοκή σχέση που διατηρεί με άλλους χώρους της κοινωνικής ζωής: την εκπαίδευση, την τεχνολογική πρόοδο, την οικονομική ανάπτυξη κλπ.

Η χρονική στιγμή και οι αιτίες της εμφάνισης της οικονομικής κρίσης παραμένουν πεδίο αλληλοσυγκρουόμενων ερμηνειών. Η πλειονότητα των Ελλήνων οικονομολόγων εντοπίζει την κρίση της ελληνικής οικονομίας στις αρχές της δεκαετίας του '70 και τη συνδέει χρονικά με την έκρηξη της πετρελαϊκής κρίσης. Τα ποσοτικά όμως δεδομένα δεν φαίνονται να συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης. Παρά το γεγονός ότι μετά το 1974 παρατηρείται μια στασιμότητα των βιομηχανικών επενδύσεων, όλα τα υπόλοιπα μεγέθη της οικονομίας εξακολουθούν να ανέρχονται με ικανοποιητικούς ρυθμούς. Μεταξύ 1975-1980 οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ είναι 4,2%, του προϊόντος της μεταποίησης 4,6%, της βιομηχανικής απασχόλησης 3,0% και της παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση μεταξύ 1977-80 είναι 4,2%. Μ' αυτά τα δεδομένα είναι μάλλον αστήρικτο να μιλάμε για κρίση της ελληνικής οικονομίας στη δεκαετία του '70. Τα κλασικά συμπτώματα μιας καπιταλιστικής οικονομίας σε κρίση είναι η ταυτόχρονη στασιμότητα ή και υποχώρηση του παραγόμενου προϊόντος και της απασχόλησης. Τα παραπάνω δεδομένα αποκλείουν κάτι τέτοιο για το διάστημα πριν το 1980. Αντίθετα για κρίση της ελληνικής οικονομίας μπορούμε ανεπιφύλακτα να μιλάμε στη δεκαετία του 1980, οπότε και εμφανίζονται τα συμπτώματα της κρίσης που μνημονεύσαμε παραπάνω. Στην πενταετία 1981-85 οι επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας είναι ποιοτικά διαφορετικές από τις αντίστοιχες της προηγούμενης περιόδου. Το ΑΕΠ αυξάνεται με μέσους ετήσιους ρυθμούς 1,4%, το προϊόν της μεταποίησης 0,5%, ενώ η απασχόληση στη μεταποίηση —με την εξαίρεση του 1981 που ήταν έτος προεκλογικό— 0,0%.²

Υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες για τις αιτίες που προκάλεσαν την κρίση της ελληνικής οικονομίας οι οποίες, όπως είπαμε, εστιάζουν το ενδιαφέρον τους σε μεταβολές κρίσιμων μεγεθών της συσσώρευσης στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Ωστόσο, φαίνεται αρκετά πειστικότερο να θεωρήσουμε την κρίση ως φαινόμενο της δεκαετίας του '80 και να την ερμηνεύσουμε ως κρίση πραγματοποίησης. Πρόκειται ουσιαστικά για κρίση που πηγάζει από την ανεπάρκεια της ζήτησης και οφείλεται στην καθυστέρηση της ζήτησης για εξαγωγές. Σύμφωνα με τη θεωρία της κρίσης πραγματοποίησης, η σημερινή κατάσταση της ελληνικής οικονομίας είναι το φυσιολογικό επακόλουθο της εξωστρεφούς ανάπτυξης που εγκαινιάστηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960. Μετά την εξάντληση των ορίων των δεύτερου σταδίου της

2. Τα στοιχεία και οι θέσεις που υποστηρίζονται ανήκουν στην έρευνα του Μ. Χατζηπροκόπου και Ηλ. Κατσόικα για τη «στασιμότητα της ελληνικής οικονομίας», εισήγηση στο πρώτο συνέδριο των Ελλήνων οικονομολόγων — Δεκέμβριος 1989, Αθήνα.

υποκατάσταση των εισαγωγών το κράτος ακολούθησε μια επιθετική πολιτική και εμπέδωσε μια βιομηχανική δομή στηριγμένη στις προϋποθέσεις που επικράτουσαν στη διεθνή αγορά στο τέλος της δεκαετίας του 1960. Η κρίση όμως των χωρών του κέντρου, οι αντιδράσεις των ανεπτυγμένων κρατών για το ξεπέρασμά της καθώς και οι ανακατατάξεις στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας ανέτρεψαν τις ευνοϊκές προϋποθέσεις που στήριξαν την ελληνική ανάπτυξη. Η αποτελμάτωση των εξαγωγών αντικατοπτρίζει τα αδιέξοδα της ανάπτυξης με εξωστρεφή προσανατολισμό και δίνει στην κρίση της ελληνικής οικονομίας το χαρακτήρα της κρίσης πραγματοποίησης.

Ανεξάρτητα πάντως από τις γενεσιουργές αιτίες της στασιμότητας της ελληνικής οικονομίας, το βέβαιο είναι ότι ένα από τα συμπτώματά της αρχίζει να παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις στη δεκαετία του 1980.³ Αναφερόμαστε στη φανερή ανεργία,⁴ που με την επιτάχυνση του ρυθμού αύξησης του εργατικού δυναμικού, λόγω της παλινδότησης και της αυξανόμενης συμμετοχής των γυναικών στην παραγωγή, την επενδυτική αποχή του κεφαλαίου και τη δυσμενή διεθνή οικονομική συγκυρία, τείνει μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '80 να διπλασιαστεί (βλ. Πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Η εξέλιξη της ανεργίας (1981-1988) του εργατικού δυναμικού της χώρας (%)

Έτη	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
%	4	5,8	7,8	8,1	7,9	7,4	7,4	7,5

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα δυναμικού 1981-1988.

Εξάλλου, από τις διάφορες στατιστικές εκτιμήσεις φαίνεται ότι διαμορφώνεται στην Ελλάδα ένα είδος «τμηματοποίησης» της αγοράς εργασίας. Από το ένα μέρος σταθερές θέσεις εργασίας με επαγγελματική εξειδίκευση και προοπτικές και από την άλλη θέσεις εργασίας χωρίς καμιά σταθερότητα.⁵

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970 τα παρεμβατικά μέτρα του κράτους για την απασχόληση ήταν περιεχόμενα. Κυρίως αφορούσαν την ενίσχυση της γεωγραφικής κινητικότητας, αλλά μόνο των αγροτών για τη συλλογή των γεωργικών προϊόντων. Η χρηματοδότηση κοινωφελών έργων αναστέλ-

3. Ό.π.

4. Ρ. Φακιολάς, «Η ανεργία στην Ελλάδα», *Τεχνικά Χρονικά*, 1982.

5. Βλέπε την εισήγηση του Ζ. Παπαδημητρίου στα πρακτικά σεμιναρίου του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης με θέμα «Οικονομική κατάσταση και εργαζόμενοι», 11-12 Σεπτεμβρίου 1987, πολυγραφημένο.

λεται το 1965, και επανέρχεται το 1987, και ο ρόλος της λαϊκής επιμόρφωσης ήταν ασημαντος και περιθωριακός. Μετά το 1981 διαπιστώνουμε μια αλματώδη ανάπτυξη των «ενεργητικών» μέτρων εις βάρος των παραδοσιακών λειτουργιών που μάλιστα έχουν «νεοτεριστικό» χαρακτήρα. Από το 1986 και μετά, οι δαπάνες για τα «ενεργητικά μέτρα» (μειοεκτούντα άτομα, προγράμματα για νέους, προσωρινές επιδοτήσεις απασχόλησης κλπ.) ξεπερνούν τις δαπάνες για την αποζημίωση των ανέργων. Το 1988 π.χ. η χώρα μας δαπάνησε ποσοστό 0,45% του ΑΕΠ σε ενεργητικά μέτρα, με μόλις 0,39% για επιδόματα ανεργίας. Ειδικά για τις δαπάνες που προορίζονται για την άμεση δημιουργία απασχόλησης και για επιδοτήσεις απασχόλησης, η ανάπτυξη είναι ταχεία. Το 1985 η δαπάνη γι' αυτές εκτιμήθηκε σε 0,08% του ΑΕΠ, το 1988 το αντίστοιχο ποσοστό έφθασε το 0,20% του ΑΕΠ. Αντίθετα οι δαπάνες για επιδόματα ανεργίας από 0,44% του ΑΕΠ το 1985 έφθασαν το 0,39% το 1988.⁶

Στην κρίση της οικονομικής δραστηριότητας και της αγοράς εργασίας, το κράτος όχι μόνο αναβάθμισε και επανιεράρχησε παλιούς θεσμούς —ΟΑΕΔ - Λαϊκή Επιμόρφωση— αλλά και δημιούργησε νέους, όπως π.χ. ΟΑΕ, για να ανταποκριθεί στις νέες κοινωνικές και οικονομικές απαιτήσεις. Έτσι το 1981 εγκαταστάθηκε μια νέα πολιτική για την απασχόληση που είχε το χαρακτήρα της παρέμβασης στην αγορά εργασίας εκτός των άλλων και με την υπεράσπιση των θέσεων εργασίας. Με γενικά και εξειδικευμένα μέτρα —επιχορήγηση της διατήρησης ή της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, μείωση των εβδομαδιαίων ωρών εργασίας, χρηματοδότηση κοινωφελών έργων κλπ.— που αφορούσαν συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού και στόχευαν σε έλεγχο της ανεργίας μέσα από νομοθετικές ρυθμίσεις με οικονομικά κίνητρα, καθώς και με επαγγελματική προετοιμασία των εργαζομένων μέσα από τα προγράμματα επιμόρφωσης και μετεκπαίδευσης, γίνεται προσπάθεια να επηρεαστεί η αγορά εργασίας. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια ο ΟΑΕΔ αναβαθμίστηκε και έγινε το κυριότερο όργανο εφαρμογής των νέων πολιτικών επιλογών για την απασχόληση. Ο ΟΑΕΔ δεν είναι πλέον μόνον ένας οργανισμός χορήγησης επιδομάτων,⁷ αλλά αποκτά και ένα βαθμό αυτονομίας και πρωτοβουλίας που είναι αναγκαίος στις νέες κοινωνικές πιέσεις. Έτσι η νέα πολιτική αντανακλάται στους κρατικούς θεσμούς, με συνέπεια ορισμένοι από αυτούς που μέχρι τότε έπαιζαν περιθωριακό ρόλο να αποκτήσουν σημαντική βαρύτητα στη χάραξη και την υλοποίηση της νέας πολιτικής στην απασχόληση. Αν και είναι δύσκολο να προβούμε σε συστηματική κατάταξη των μέτρων, η περιγρα-

6. Δ. Καραντινός, *Δημιουργώντας απασχόληση: Το πρόγραμμα νέων θέσεων του ΟΑΕΔ*, εκδ. ΟΑΕΔ 1989, σ. 7 κ.ε.

7. Τα δύο πρώτα χρόνια της αλλαγής στον ΟΑΕΔ, εκδ. ΟΑΕΔ, Αθήνα 1983.

φική τους παράθεση σε δύο κατηγορίες βοηθά στη διαμόρφωση μιας συνολικής εικόνας της κρατικής πολιτικής για την απασχόληση. Τα μέτρα που ελήφθησαν σε όλη αυτή την περίοδο θα τα διακρίνουμε σε μέτρα διατήρησης των θέσεων εργασίας, και σε μέτρα για την αύξηση της απασχόλησης.

α) Μέτρα που έχουν στόχο τη διατήρηση των θέσεων εργασίας

— Επιχορήγηση επιχειρήσεων για τη συνέχιση των εργασιών τους: Η θέσπιση του μέτρου αυτού με το Ν. 1172/81 αποβλέπει στην εξασφάλιση της συνέχισης της απασχόλησης των εργαζομένων σε επιχειρήσεις των οποίων η λειτουργία είχε ανασταλεί. Με την επιχορήγηση η επιχείρηση αναλαμβάνει την υποχρέωση να διατηρήσει το εργασιακό της δυναμικό, τουλάχιστον για το χρονικό διάστημα που θα καλύπτεται η επιδότησή τους ως ανέργων.

— Επιχορήγηση της διατήρησης θέσεων για προβληματικές κατηγορίες εργαζομένων: εφαρμόστηκαν προγράμματα για ειδικές κατηγορίες επιχειρήσεων όπως ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις παραμεθορίων περιοχών κτλ.

— Υποχρεώνονται οι ξενοδοχειακές επιχειρήσεις εποχικής λειτουργίας να επαναπροσλαμβάνουν συνολικά τον ίδιο αριθμό εργαζομένων που είχαν κατά μέσο όρο τις δύο προηγούμενες περιόδους εργασίας και κατά προτίμηση αυτούς που εργάζονταν την τελευταία περίοδο. Επίσης υποχρεώνονται οι φαρμακευτικές επιχειρήσεις να προσλαμβάνουν μισθωτούς που απολύθηκαν από άλλες ομοειδείς επιχειρήσεις.⁸

— Για τη διατήρηση των θέσεων εργασίας, κάτω από την πίεση που ασκείται από την οικονομική κρίση ψηφίζεται μια σειρά νομοθετικών μέτρων. Ο Ν. 1387/83 περί ομαδικών απολύσεων ορίζει όχι μόνο τα όρια, αλλά και μια συγκεκριμένη διαδικασία διοικητικού ελέγχου της νομιμότητας των απολύσεων. Ο νόμος αυτός προβλέπει ότι οι επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα που απασχολούν 20 έως 50 άτομα μπορούν να απολύουν πέντε εργαζόμενους το μήνα, και 2% του προσωπικού τους επιχειρήσεις που απασχολούν πάνω από 50 άτομα. Για τις επιχειρήσεις που απασχολούν κάτω από 20 άτομα δεν υπάρχει κανένας περιορισμός. Σε περίπτωση υπέρβασης αυτών των ορίων, οι επιχειρήσεις πρέπει να ζητήσουν άδεια για ομαδικές απολύσεις.

— Άλλο έμμεσο μέτρο διατήρησης των θέσεων εργασίας είναι οι νομοθετικές ρυθμίσεις που καθιερώνουν υψηλές αποζημιώσεις για τους απολυθέντες. Η αποτελεσματικότητα των μέτρων αυτών φαίνεται και από τη διαπίστω-

8. Δ. Τσακίρης, «Θεσμικό-Νομοθετικό Πλαίσιο για την εργασία και την ανεργία στην Ελλάδα», *Επιστημονική Σκέψη*, αρ. 40 (1988).

ση: «Ο ιδιωτικός τομέας γενικά και ειδικότερα η μεταποίηση, βρίσκεται σήμερα φορτωμένος με πλεόνασμα εργατικού δυναμικού, στις περισσότερες περιπτώσεις εξαιτίας των επιβαρύνσεων που συνεπάγεται η απόλυση, αλλά και λόγω των διοικητικών ρυθμίσεων που περιορίζουν τη δυνατότητα απόλυσης».⁹

— Η ίδρυση του Οργανισμού Ανασυγκρότησης των Επιχειρήσεων (Ν. 1386/83) είχε βασικό στόχο την ανασυγκρότηση και τη βιωσιμότητα ενός σημαντικού αριθμού «προβληματικών» βιομηχανικών επιχειρήσεων. Μέσα από τη διαδικασία του Ν. 1386 υπήχθησαν στον ΟΑΕ τον πρώτο καιρό 44 επιχειρήσεις, μεταξύ των οποίων ορισμένες από τις σημαντικότερες ελληνικές επιχειρήσεις (Σκαλιστήρη, ΠΥΡΚΑΛ, Π. Πατραϊκή, Ελίνα, SOFTEX κ.ά.). Αυτές κάλυπταν το 13% της εγκ. ισχύος της ελληνικής βιομηχανίας και απασχολούσαν γύρω στα 32.000 άτομα. Η παρέμβαση του ΟΑΕ είχε το νόημα της κοινωνικοποίησης του κόστους των προβληματικών επιχειρήσεων, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε και μια προσπάθεια ενίσχυσης των προβληματικών μέσω π.χ. των κρατικών παραγγελιών (ελληνοποίηση των προμηθειών) κλπ.

β) Μέτρα που έχουν στόχο την αύξηση της απασχόλησης

— Επιχορήγηση για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας: το μέτρο αυτό εισήγαγε ο Ν. 1262/82 που εξουσιοδοτεί τον υπουργό Εργασίας να καταρτίζει προγράμματα με σκοπό τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Το πρώτο πρόγραμμα επιχορήγησης νέων θέσεων εργασίας το 1982 αφορούσε την απασχόληση 15.000 προσώπων ηλικίας κάτω των 25 ετών και 5.000 ηλικίας 25-29 ετών.¹⁰ Η εφαρμογή του προγράμματος αυτού περιελάμβανε και ορισμένες καινοτομίες: Η υπαγωγή σε αυτά τα προγράμματα περιείχε τον όρο της μη απόλυσης προσωπικού της επιχείρησης κατά το διάστημα των 12 μηνών στο οποίο ο εργοδότης είχε δεσμευτεί να απασχολεί τα επιχορηγούμενα άτομα. Επιπλέον δημιουργήθηκαν προγράμματα για την απασχόληση μειονεκτούντων ή με ειδικές ανάγκες προσώπων, ή την απασχόληση ατόμων στα οποία έχουν επιβληθεί αναμορφωτικά μέτρα ή ποινικός σφραγισμός.

— Η ενίσχυση της κινητικότητας του εργατικού δυναμικού. Στόχος είναι η γεωγραφική, επαγγελματική και διακλαδική κινητικότητα του εργατικού δυναμικού για την εξισορρόπηση της προσφοράς και ζήτησης εργασίας. Η γεωγραφική κινητικότητα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι προσπαθεί να

9. *Επιλογή*: Φεβρουάριος 1985, σ. 98.

10. Φ. Χατζηδημητρίου, «Ο ΟΑΕΔ και τα προγράμματά του για την απασχόληση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, αρ. 55 (1989).

διευκολύνει την εγκατάσταση, μόνιμη ή πρόσκαιρη, ανέργων ή υποαπασχολουμένων στην επαρχία.

— Χρηματοδότηση κοινωφελών έργων για την απασχόληση. Το μέτρο αυτό είχε θεσπιστεί παλιότερα αλλά ουσιαστικά δεν είχε λειτουργήσει ποτέ πριν. Τα προγράμματα αυτά διαρκούν μέχρι ένα χρόνο και επιδοτούνται κατά 50% από τον ΟΑΕΔ και 50% από το ευρωπαϊκό κοινοτικό ταμείο. Στα πλαίσια αυτού του προγράμματος το 1983 εκατόν ογδόντα δήμοι, κοινότητες και κοινωφελείς οργανισμοί εκτελούσαν μικρά έργα συνολικού προϋπολογισμού 1,7 δισ., απασχολώντας 6.330 άνεργους οικοδόμους και εργάτες.¹¹

— Επιχορήγηση νέων ελεύθερων επαγγελματιών. Με την προτροπή της ΕΟΚ θεσπίστηκε το μέτρο επιχορήγησης νέων για την άσκηση ελεύθερων επαγγελμάτων. Η διάρκεια της επιχορήγησης ορίστηκε σε 12 μήνες. Στόχος είναι η ενίσχυση μικρών βιώσιμων επιχειρηματικών μονάδων, έτσι το 1986 υποστηρίχθηκαν 1.010 περιπτώσεις, το 1987 5.775 και το 1988 3.863.¹²

— Καθιερώθηκε η άδεια των τεσσάρων εβδομάδων για όλους τους μισθωτούς μετά από ένα χρόνο εργασίας και η μείωση των ωρών εβδομαδιαίας εργασίας από 42 σε 41 το 1980 και σε 40 το 1983.¹³ Τα δύο τελευταία μέτρα έχουν βέβαια οριακή επίδραση στην απασχόληση.

— Μέτρα για τους μετανάστες. Για την επανένταξη των Ελλήνων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία δημιουργήθηκαν ειδικά προγράμματα που χορηγούν επιδόματα για μετεγκαταστάσεις στην επαρχία —όχι στο λεκανοπέδιο της Αττικής— και οικονομικές επιδοτήσεις σε επιχειρηματίες όταν προ-σλαμβάνουν Έλληνες παλιννοστούντες.

— Επιπλέον ελήφθησαν ορισμένα μέτρα που ενώ αφορούσαν σημαντικά προβλήματα της απασχόλησης απέδωσαν μόνο πενιχρά αποτελέσματα. Η πρώτη αξιόλογη προσέγγιση για την αντιμετώπιση της διπλοθεσίας και της πολυθεσίας έγινε με το Ν. 1256/82. Ο νόμος αυτός προέβλεπε περιορισμό στην απασχόληση συνταξιούχων στον δημόσιο τομέα. Η απαγόρευση αυτή ισχύει γι' αυτούς που το άθροισμα των καθαρών αποδοχών και της καθαρής σύνταξής τους υπερβαίνει τα 3/5 των ακαθάριστων αποδοχών του προέδρου του Αρείου Πάγου. Επειδή το απαγορευτικό όριο είναι πολύ υψηλό η εμπέ-λεια αυτού του μέτρου είναι περιορισμένη. Ακόμη, με τις συχνές τροποποιή-σεις της νομοθεσίας και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τους καθηγητές και τους για-τρούς, έχουμε μια γενικότερη χαλάρωση και σύγχυση, με αποτέλεσμα να ατονήσει το μέτρο.

— Με το Ν. 1505/84 μπήκε περιορισμός στην υπερωριακή εργασία στο

11. Τα δύο πρώτα χρόνια της αλλαγής στον ΟΑΕΔ, εκδ. ΟΑΕΔ, 1983.

12. Φ. Χατζηδημητρίου, ό.π.

13. Θ. Κατσονέβας, «Η απασχόληση και η ανεργία στην Ελλάδα από τη σκοπιά της θεω-ρίας και της πολιτικής πράξης» στο συλλογικό έργο *Η ανεργία των νέων*, εκδ. ΟΑΕΔ, 1983.

Δημόσιο, όπου αυτή επιτρέπεται μόνο για την αντιμετώπιση έκτακτων εποχικών αναγκών καθώς και για τη λειτουργία ορισμένων κυβερνητικών υπηρεσιών. Το μέτρο αυτό που δεν ίσχυσε παρά μόνο στον δημόσιο τομέα, καταστρατηγείται συχνά.

— Η επαγγελματική και λαϊκή επιμόρφωση αναβαθμίστηκε παίζοντας σημαντικό ρόλο στον ιδεολογικό και τον πολιτικό λόγο του κράτους. Ο βασικός στόχος της επιμόρφωσης είναι η προσαρμογή των νέων κυρίως ανέργων στις σύγχρονες τεχνολογικές απαιτήσεις. Δηλαδή η επιμόρφωση «βοηθά» στην αποδοχή της «προόδου», της κινητικότητας και στην αλλαγή αξιών και νοοτροπίας. Ταυτόχρονα η ανάπτυξη και η θεσμοθέτηση της επιμόρφωσης είχε αποτέλεσμα ο ίδιος ο θεσμός να γίνει ένας χώρος δημιουργίας νέων θεσμών εργασίας, κυρίως για νέους πτυχιούχους ανέργους.¹⁴

— Θα πρέπει ακόμη να τονιστεί ότι με την ψήφιση του εθνικού συστήματος προστασίας από την ανεργία —ΕΣΠΑ— Ν. 1545/85 διευρύνεται ουσιαστικά η πολιτική επιδότησης των ανέργων. Με το ΕΣΠΑ καθιερώνεται για πρώτη φορά η επιδότηση των νεοεισερχομένων στην αγορά εργασίας νέων ηλικίας 20-29 ετών, διευρύνεται ο κύκλος των ανέργων που δικαιούνται τακτική επιδότηση, θεσπίζεται η δυνατότητα παροχής ειδικού επιδόματος και λαμβάνονται μέριμνα για ορισμένες κατηγορίες εποχικά απασχολούμενων που πλήττονται σοβαρά από την ανεργία.

— Τον Ιούλιο του 1986 σε μια συνεδρίαση του ΕΣΑΠ αποφασίστηκε η λήψη δραστικών μέτρων για την καταπολέμηση της ανεργίας. Οι προτάσεις διαμορφώθηκαν σε νόμο στις αρχές του 1989, και μάλιστα μετά από τρεις αλλαγές υπουργών Εργασίας. Ενώ στην αρχική συνεδρίαση του ΕΣΑΠ συμφωνήθηκε η θέσπιση του προσυνταξιακού καθεστώτος στον ιδιωτικό τομέα, η απαγόρευση απασχόλησης συνταξιούχων, η καθιέρωση της 4ης βάρδιας και ο περιορισμός της υπερωριακής απασχόλησης, εντούτοις στο νομοσχέδιο που ψηφίστηκε δεν υπήρχε καμιά ρύθμιση για τα παραπάνω θέματα. Οι βασικοί στόχοι του Ν. 1836/89 για την καταπολέμηση της ανεργίας είναι: η συνεχής επαγγελματική κατάρτιση, η προώθηση της απασχόλησης σε περιφερειακό επίπεδο με κύριο σκοπό τη συγκράτηση του εργατικού δυναμικού και την ενεργό συμμετοχή των κοινωνικών φορέων και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στα προγράμματα της απασχόλησης. Εμπεριέχει ακόμη και ορισμένα μέτρα που αφορούν την επέκταση της επιδοματικής πολιτικής με την αύξηση κατά ένα μήνα της τακτικής επιδότησης των ανέργων όλων των κατηγοριών, και τέλος τη βελτίωση του ασφαλιστικού συστήματος (με τη δημιουργία λογαριασμού για την κάλυψη ανεξόφλητων απαιτήσεων εργαζομένων από αφε-

14. Βλ. Ν. Κατριβέση, *Η επαγγελματική και λαϊκή επιμόρφωση: μια κριτική προσέγγιση*, εκδ. ΑΒΣΘ, 1986.

ρέγγυους εργοδότες κ.ά.). Το μεγαλύτερο βάρος δίνεται από το νόμο αυτό στην πολιτική που αφορά την επιμόρφωση των εργαζομένων και τη μετεκπαίδευση των ανέργων. Στόχος είναι η βελτίωση του επενδυτικού κλίματος και η ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα που θα βοηθήσει στη σταδιακή απορρόφηση του άνεργου δυναμικού.¹⁵ Στα πλαίσια του Ν. 1836/89 ο ΟΑΕΔ θα εφαρμόσει νέα προγράμματα απασχόλησης και επαγγελματικής κατάρτισης.¹⁶ Ειδικότερα τα προγράμματα μεταξύ άλλων αφορούν:

— Πρόγραμμα για την ενίσχυση της επαγγελματικής κινητικότητας. Ο ΟΑΕΔ σε συνεργασία με τον οργανισμό ανασυγκρότησης των επιχειρήσεων —ΟΑΕ— αναλαμβάνει την επανεκπαίδευση ατόμων με ειδικότητες που πλεονάζουν και απειλούνται με απόλυση.

— Πρόγραμμα προσέγγισης επιχειρήσεων και εκπαιδευτικών μονάδων. Με ειδικά προγράμματα ανταλλαγών διευκολύνεται η προσέγγιση μεταξύ των επιχειρήσεων και των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μέσα από επιμορφωτικά σεμινάρια.

— Πρόγραμμα απασχόλησης για την απόκτηση επαγγελματικής εμπειρίας. Στόχος του προγράμματος αυτού είναι η εξασφάλιση επαγγελματικής εμπειρίας και απασχόλησης σε νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας απόφοιτους ΑΕΙ, ΤΕΙ. Σε αυτή την προσπάθεια θα πρέπει να συμβάλει και ο επιχειρηματικός κόσμος —είτε οικονομικά είτε με την κατάρτιση προγραμμάτων επιμόρφωσης— στην εκπαίδευση και στην επαγγελματική κατάρτιση του προσωπικού των επιχειρήσεων. Όπως φαίνεται από τις νέες ρυθμίσεις, δεν αλλάζει σε τίποτα η προηγούμενη πολιτική διατήρησης και διεύρυνσης της απασχόλησης.

Για την υλοποίηση της νέας πολιτικής που εφάρμοσε το κράτος στην απασχόληση αναζήτησε τη συναίνεση και τη συνεργασία κοινωνικών φορέων —εργοδότες, συνδικάτα— αλλά και άλλων μηχανισμών του κράτους. Έτσι καθιερώνεται μια μόνιμη συνεργασία του υπουργείου Εργασίας με άλλους κρατικούς φορείς και υπουργεία. Υπάρχει συνεργασία του ΟΑΕΔ π.χ. με το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για το θέμα των υπερχρεωμένων επιχειρήσεων, ακόμη μια μόνιμη συνεργασία του ΟΑΕΔ με το ΚΕΠΕ που αφορά επενδυτικά προγράμματα αλλά και επαγγελματική επιμόρφωση και συνεργασία του ίδιου με το υπουργείο Παιδείας, τη Λαϊκή Επιμόρφωση και το υπουργείο Αποδήμου Ελληνισμού που αφορά την εκπόνηση και την εφαρμογή προγραμμάτων τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης. Η σύνδεση που έ-

15. «Μάχη κατά της ανεργίας», ΝΕΑ, 14 Σεπτεμβρίου 1988.

16. «Νέα προγράμματα απασχόλησης και επαγγελματικής κατάρτισης», Εξπρές, 14 Σεπτεμβρίου 1988.

χουν οι ψυχιατρικές κλινικές Αθηνών-Θεσσαλονίκης και το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής αποσκοπεί στην ένταξη των αποθεραπευθέντων ψυχοπαθών στην αγορά εργασίας. Τέλος υπάρχει διαρκής συνεργασία του ΣΕΒ με τη ΓΣΕΕ και τα εργατικά κέντρα για την προώθηση προγραμμάτων μετεκπαίδευσης, επιμόρφωσης και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Εντούτοις αυτός ο τύπος της συνεργασίας δεν απέδωσε όπως σ' άλλες ευρωπαϊκές χώρες.¹⁷

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΕΒ

Η ουσιαστική σημασία των μέτρων της κρατικής πολιτικής της απασχόλησης μπορεί να γίνει κατανοητή εάν μελετήσουμε τις θέσεις και προτάσεις των εργοδοτών. Μια προσεκτική μελέτη των προτάσεων που υποβλήθηκαν στο ΕΣΠΑ το 1986 από τον ΣΕΒ μας αποκαλύπτει τις προθέσεις των βιομηχάνων στο πρόβλημα της απασχόλησης.¹⁸ Στο θέμα των απολύσεων ο ΣΕΒ διεκδικεί το δικαίωμα να προσαρμόζει το εργατικό δυναμικό στις εκάστοτε παραγωγικές ανάγκες της επιχείρησης. Υποστηρίζει την καθέρωση της μερικής απασχόλησης αλλά μόνο στον ιδιωτικό τομέα, διότι η επέκτασή της στον δημόσιο τομέα θα είχε αποτέλεσμα την απορρόφηση και άλλων οικονομικών πόρων και τη στέρησή τους από τους αναπτυξιακούς τομείς της οικονομίας. Η απασχόληση των συνταξιούχων, σύμφωνα με την πρόταση του ΣΕΒ, είναι αποδεκτή αλλά μόνο στον ιδιωτικό τομέα, και θα πρέπει να συνοδεύεται από την προσωρινή αναστολή της σύνταξης. Όσον αφορά το σύστημα των επιδοτήσεων νέων θέσεων εργασίας γίνεται δεκτό από τον ΣΕΒ αλλά με τον όρο να υπάρξει αναπροσαρμογή των προϋποθέσεων χορήγησης των επιδομάτων στις επιχειρήσεις.

Το μέτρο της προσωναξιοδότησης ο ΣΕΒ το αποδέχεται εφόσον όμως βρεθεί το κατάλληλο σχήμα που θα εξυπηρετεί τις ανάγκες όλων των πλευρών. Ο ΣΕΒ προτείνει επιπλέον την καθέρωση της σύνδεσης της αμοιβής με την παραγωγικότητα και τη διευθέτηση του ετήσιου χρόνου εργασίας, δηλαδή μέσα στα πλαίσια του συνολικού ετήσιου χρόνου εργασίας να υπάρχει η δυνατότητα αυξημένων ή μειωμένων ωραρίων για ορισμένα χρονικά διαστήματα. Εδώ θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι προτάσεις που υπέβαλε ο ΣΕΒ στο ΕΣΑΠ αλλά και όλες οι θέσεις που έχουν δημοσιοποιηθεί για το

17. Βλ. Ν. Μουζέλης, «Ανεργία και κρατικός παρεμβατισμός», *Βήμα*, 5 Φεβρουαρίου 1989.

18. «Για την απασχόληση και την αντιμετώπιση της ανεργίας», *Εξπρές*, 2 Ιουλίου 1986.

πρόβλημα της απασχόλησης, σκοπεύουν στη δημιουργία μιας ελαστικής αγοράς εργασίας και τη δυνατότητα μιας εύκαμπτης μεταχείρισης του εργατικού δυναμικού. Αυτή η ευκαμψία σύμφωνα με τον ΣΕΒ θα επέτρεπε στις επιχειρήσεις να ανταποκριθούν όχι μόνο στις συγκυριακές οικονομικές απαιτήσεις της αγοράς αλλά και στην αντιμετώπιση των μακροχρόνιων διαρθρωτικών προβλημάτων της βιομηχανίας. Η πολιτική του κράτους, όπως είδαμε και παραπάνω, είναι αντίθετα η υπεράσπιση των θέσεων εργασίας. Έτσι μέσα από το ρυθμιστικό καθεστώς που εφαρμόζει στις σχέσεις εργασίας, καθώς και με τις προσλήψεις στον δημόσιο τομέα προσπαθεί να διατηρεί χαμηλό το ποσοστό ανεργίας. Το καθεστώς αυτό, όπως τονίζεται στην έκθεση της Τράπεζας Ελλάδος, λειτουργεί ως βασικός ανασταλτικός παράγων της δραστηριότητας και προπαντός της ανταγωνιστικής ικανότητας της οικονομίας.¹⁹

Από μια συνολική εκτίμηση των κρατικών μέτρων για την απασχόληση διαφαίνεται ο προστατευτικός χαρακτήρας της πολιτικής αυτής. Το κράτος αρνείται να απελευθερώσει την αγορά εργασίας η οποία θα επέτρεπε στο κεφάλαιο να προχωρήσει στην αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων, ενώ παίρνει μέτρα για την ενίσχυση της απασχόλησης. Η πολιτική αυτή, που δεν έρχεται ουσιαστικά σε μετωπική σύγκρουση με κανένα τμήμα της κοινωνίας, προδίδει την έλλειψη μιας στρατηγικής για την ανάπτυξη. Όμως ενώ στην πρώτη πενταετία του '80 ακολουθεί μια πολιτική αύξησης των μισθών-ημερομισθίων, όταν διαπιστώνεται ότι αυτή η πολιτική έχει επιπτώσεις στο κόστος των προϊόντων, τότε ακολουθεί μια πολιτική λιτότητας, με στόχο το χαμηλό κόστος εργασίας που εκτός των άλλων θα βοηθούσε την ανταγωνιστικότητα των εγχώριων προϊόντων στις ξένες αγορές.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΕΠΤΥΓΜΕΝΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Απαραίτητο είναι να δούμε εάν ορισμένες έννοιες και λειτουργίες που έχουν αποδοθεί στο καπιταλιστικό κράτος αποτελούν διαφωτιστικά και λειτουργικά εργαλεία για την κατανόηση του ελληνικού περιφερειακού κράτους. Να διαπιστώσουμε δηλαδή εάν η θεώρηση του κράτους ως συμπύκνωσης ενός συσχετισμού δυνάμεων ή ως αντανάκλασης των ταξικών αντιθέσεων είναι αρκετή για να μας διαφωτίσει για τη φύση του ελληνικού περιφερειακού κράτους.

19. «Οι παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας», *Επιλογή*, 1986.

Σύμφωνα με τον Ν. Πουλαντζά, το κράτος πραγματοποιεί τα μακροχρόνια συμφέροντα της ηγεμονικής μερίδας της αστικής τάξης, αλλά οι κρατικές παρεμβάσεις τείνουν συγχρόνως στη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, δηλαδή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι λόγω της σχετικής αυτονομίας του, το κράτος μπορεί να εγγυηθεί το γενικό πολιτικό συμφέρον του συνόλου του συνασπισμού εξουσίας, οργανώνοντας υπό τη διεύθυνση της ηγεμονικής μερίδας «την ασταθή ισορροπία συμβιβασμού μεταξύ των μερών που την αποτελούν» και να «οργανώσει αυτή την ηγεμονία σύμφωνα με το σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, σύμφωνα επίσης με τη διάταξη των υποτελών τάξεων».²⁰ Το κράτος επομένως αντανάκλα με έναν διαμεσολαβητικό και συμπυκνωμένο τρόπο την ταξική πάλη και τις αντιφάσεις της. Μακροπρόθεσμος όμως στόχος είναι η αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και η διατήρηση της ταξικής κυριαρχίας.²¹

Με ποιο συγκεκριμένο τρόπο εδραιώνεται η πολιτική αυτή του κράτους προς όφελος του συνασπισμού της εξουσίας της αστικής τάξης; Η απάντηση του Πουλαντζά στο ερώτημα αυτό είναι ότι η εδραίωση της πολιτικής αυτής πρέπει να θεωρηθεί ως η συνισταμένη των ταξικών αντιθέσεων που εγγράφονται μέσα στην ίδια τη δομή του κράτους. Μάλιστα οι αντιθέσεις ανάμεσα στις μερίδες του συνασπισμού εξουσίας παίρνουν τη μορφή των εσωτερικών αντιθέσεων ανάμεσα στους διάφορους κλάδους και μηχανισμούς του κράτους. Η ενότητα της κρατικής εξουσίας και το πρόβλημα της συνολικής πολιτικής της προς όφελος του μονοπωλιακού κεφαλαίου δεν στηρίζονται σε μια φυσική κυριάρχηση των φορέων του μονοπωλιακού κεφαλαίου πάνω στο κράτος αλλά σε μια αντιφατική πορεία που επιφέρει θεσμικούς μετασχηματισμούς στο κράτος. Έτσι ορισμένα κέντρα αποφάσεων επηρεάζονται μονάχα από τα μονοπωλιακά συμφέροντα, διαμορφούμενα σε κέντρα χειρισμών της μονοπωλιακής πολιτικής του κράτους και σε εστίες ακύρωσης των μέτρων που λαμβάνονται «αλλού» χάριν άλλων μερίδων του κεφαλαίου.²²

Ακόμη και ο J. Hirsch μας διαβεβαιώνει ότι οι παρεμβάσεις του κράτους—από τη δημιουργία των «γενικών υλικών» όρων παραγωγής ως την εγγύηση αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης—αποτελούν, κατά κανόνα, αναπόσπαστο μέρος στη διαδικασία εδραίωσης της αστικής κυριαρχίας.²³ Άλλες

20. N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Éd. du Seuil, 1974, σ. 174.

21. Βλ. N. Poulantzas, «Les transformations actuelles de l'Etat. La crise politique de l'Etat» στο συλλογικό έργο, *La crise de l'Etat*, éd. PUF, 1976.

22. Στο ίδιο, σ. 40.

23. «Remarques théoriques sur l'Etat bourgeois et la crise», σ. 111, στο συλλογικό έργο: *La crise de l'Etat*, ό.π.

απόψεις θεωρούν ότι τον έλεγχο του καπιταλιστικού κράτους τον έχει στα χέρια της η αστική τάξη ή μια μερίδα της —σήμερα το μονοπωλιακό κεφάλαιο— που το χρησιμοποιεί σαν ένα μέσο για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της και για την εξασφάλιση της κυριαρχίας της πάνω σ' ολόκληρη την κοινωνία.²⁴

Δηλαδή ορισμένες προσεγγίσεις θεωρούν το καπιταλιστικό κράτος σαν τον εκφραστή ή το όργανο των κυρίαρχων αστικών συμφερόντων. Αυτή η διαπίστωση θα πρέπει να τεθεί σε σχέση με την πολιτική της απασχόλησης που ακολούθησαν τα καπιταλιστικά κράτη στην Ευρώπη την περίοδο της οικονομικής κρίσης, δηλαδή από το 1973 και μετά. Αυτό θα μας βοηθήσει να αξιολογήσουμε τον ποιοτικό χαρακτήρα του κρατικού παρεμβατισμού ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη —Γαλλία, Γερμανία, Μεγάλη Βρετανία— και στο ελληνικό περιφερειακό κράτος. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η εξέταση των ευρωπαϊκών κρατών και η σύγκριση με την ελληνική περίπτωση θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητα του περιφερειακού κράτους, και να αποδείξουμε ότι ο τρόπος με τον οποίο κρίνεται η πολιτική παρέμβασης του περιφερειακού κράτους εξαρτάται από διαφορετικά δεδομένα εκείνων που ισχύουν στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού.

Οι οικονομικές κρίσεις που ξέσπασαν στην Ευρώπη το 1973 και το 1979 είχαν αποτέλεσμα τη ρήξη στην ομαλή εξέλιξη της απασχόλησης. Η μακροχρόνια οικονομική ύφεση, οι αργοί ρυθμοί της οικονομικής ανάπτυξης, η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των επιχειρήσεων και οι προσπάθειες αναδιάρθρωσης και ορθολογικοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας επιταχύνουν τη μείωση της απασχόλησης στη βιομηχανία αλλά και στον τομέα των υπηρεσιών. Ταυτόχρονα ο κόσμος της εργασίας γνωρίζει βαθιές αλλαγές στην ίδια την απασχόληση όπως: μερική απασχόληση, συμβάσεις μειωμένου ωραρίου ορισμένης διάρκειας κλπ. Οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις συνειδητοποιώντας τη διάρκεια και το βάθος της κρίσης, προσπάθησαν να επικεντρώσουν την πολιτική τους στην αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και την επιτάχυνση της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης. Μ' αυτή την προοπτική δημιουργήθηκαν νέοι θεσμοί που θα βοηθούσαν οικονομικά την ανάπτυξη σύγχρονων επιχειρήσεων.²⁵

Μπροστά στις δυσμενείς προοπτικές της οικονομικής δραστηριότητας και της αγοράς εργασίας οι γαλλικές κυβερνήσεις προσπάθησαν με διάφορα μέτρα να τροποποιήσουν την κοινωνική και δημογραφική δομή της ανεργίας: πρόωγη συνταξιοδότηση, μείωση του ορίου συνταξιοδότησης, προ-

24. Βλ. π.χ. R. Miliband, *L'Etat dans la société capitaliste*, éd. Maspero 1973· P. Bocca-ra, *Etude sur le capitalisme Monopoliste d'Etat*, ed. Sociale, 1974.

25. Βλ. M. Elbaum, *Les politiques de l'emploi depuis 30 ans*, Données sociales INSEE, 1987.

γράμματα μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης, ενθάρρυνση της γεωγραφικής κινητικότητας των ανέργων, αποζημίωση στους ξένες εργάτες που θα ήθελαν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους, ενίσχυση στις εγκαταστάσεις επιχειρήσεων σε περιοχές που είχαν πληγεί ιδιαίτερα από την ανεργία.²⁶ Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των κρατικών δαπανών διατίθεται για επιδόματα ανεργίας και στις αποχωρήσεις από την ενεργό απασχόληση. Έτσι ενώ οι κρατικές δαπάνες για τα επιδόματα ανεργίας και τις αποχωρήσεις από την ενεργό απασχόληση αποτελούν το 68% των δαπανών, οι δαπάνες για τη δημιουργία ή διατήρηση των θέσεων εργασίας είναι το 9,9%.²⁷ Επιπλέον το νομοθετικό διάταγμα που υποχρέωνε τις επιχειρήσεις να δικαιολογούν τη νομικότητα των απολύσεων για λόγους οικονομικούς καταργήθηκε. Επακόλουθο αυτού του γεγονότος υπήρξε η χειρότερη γενική κατάσταση της απασχόλησης και η ενίσχυση των «άτυπων» μορφών απασχόλησης.²⁸

Το αίτημα της ρύθμισης του χρόνου και των συμβάσεων εργασίας προβλήθηκε από τις εργοδοτικές οργανώσεις σαν ένα μέσο καλύτερης και γρηγορής προσαρμογής τους στις συγκυριακές οικονομικές απαιτήσεις. Αυτές οι απαιτήσεις άρχισαν να προβάλλονται στη Γαλλία ταυτόχρονα με την έννοια της «ευκαμψίας» της αγοράς εργασίας και της επιχείρησης. Έτσι η μερική απασχόληση και οι συμβάσεις μειωμένου ωραρίου ορισμένης διάρκειας αποτέλεσαν για τη Γαλλία τα κυριότερα μέσα «αποδέσμευσης» της αγοράς της εργασίας, ώστε αυτή να προσαρμοστεί στις νέες απαιτήσεις των επιχειρήσεων.²⁹ Οι νέοι τρόποι βοήθησαν επιπλέον στην αναδιάρθρωση των θέσεων εργασίας και στην εμφάνιση ενός τύπου εργαζομένου πολυτάλαντου, με ατομικοποιημένο μισθό κλπ.³⁰

Όλα αυτά τα μέτρα του γαλλικού κράτους επέτρεψαν στις επιχειρήσεις να διαχειριστούν με αποτελεσματικότητα το πλεονάζον προσωπικό, να ανανεώσουν την πυραμίδα ηλικιών και τέλος να αναδιοργανώσουν το προσωπικό τους και την παραγωγική τους δραστηριότητα. Μια τέτοια κρατική πολιτική είχε στόχο την ευκαμψία και την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και την κοινωνική διαχείριση της ανεργίας.

Στη Γερμανία για να εδραιωθεί η πολιτική που είχε στόχο ευκαμψία

26. Bl. P. Bouillaquet, "Evolution des politiques de l'emploi en France", *Economie et politique*, αρ. 15 (1988).

27. Στο ίδιο, σ. 46.

28. Bl. J.F. Amadieu, "Une flexibilité de l'emploi anormale ou régulée" στο συλλογικό έργο *France-Allemagne: débats sur l'emploi*, éd. Syros, 1987, σ. 257.

29. Bl. J.L. Michau, *L'horaire modulaire*, éd. Masson, 1981· F. Michon, "Autour de la flexibilité. Les politiques d'emploi, l'entreprises, les règles et conventions", ό.π.

30. "La flexibilité du travail", *Cahiers français*, αρ. 231 (1987).

στην απασχόληση, ελήφθησαν ορισμένα μέτρα, όπως εποχική απασχόληση, πρόωγη συνταξιοδότηση στον δημόσιο αλλά και στον ιδιωτικό τομέα, περιορισμός της πλήρους απασχόλησης και ενίσχυση της απασχόλησης ορισμένου χρόνου. Ταυτόχρονα γινόταν προσπάθεια απορρύθμισης της κοινωνικής πολιτικής και του εργατικού δικαίου. Έτσι οι απολύσεις διευκολύνονται, και καταργούνται οι υπερωρίες, με παράλληλη ελάφρυνση των κοινωνικών δαπανών.³¹ Οι θέσεις εργασίας καθορισμένης διάρκειας και μειωμένου ωραρίου γνωρίζουν σημαντική ανάπτυξη. Εκτιμάται ότι ένας μισθωτός στους δύο σε θέση εργασίας ορισμένης διάρκειας απασχολείται με μειωμένο ωράριο.³² Το γερμανικό κράτος προσφέρει μια οικονομική βοήθεια τους ξένους εκείνους που θα εγκατέλειπαν οικειοθελώς τη χώρα, βάζοντας παράλληλα εμπόδια στην άφιξη νέων μεταναστών.

Για τη διευκόλυνση της αναδιάρθρωσης των κλάδων εκείνων που βρίσκονται σε κρίση θα εφαρμοστεί το μέτρο των εποχικών απολύσεων. Αυτή η μείωση της απασχόλησης θα είναι ορισμένου χρόνου (ενώ οριζόταν στους 6 μήνες, στην πραγματικότητα έφθανε μέχρι και 3 χρόνια) και θα χρησιμοποιείται μόνο σε περίπτωση συγκυριακών προβλημάτων. Σ' όλη τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης το κράτος θα πάρει ορισμένα μέτρα για την ενίσχυση της γεωγραφικής κινητικότητας των εργαζομένων και κυρίως την ανάπτυξη της επαγγελματικής μετεκπαίδευσης και επιμόρφωσης των εργαζομένων. Τέλος η δημιουργία θέσεων απασχόλησης περιορισμένου χρόνου με τη χρηματοδότηση των δήμων και κοινοτήτων σε έργα κοινής ωφέλειας μαζί με τη δημιουργία θέσεων για τα πρόσωπα εκείνα που ελάμβαναν μια κοινωνική βοήθεια αποτέλεσαν τη «δεύτερη αγορά εργασίας».³³

Γενικά η πολιτική που εφαρμόστηκε με το ελαστικό νομικό πλαίσιο με την ευχερέστερη κατάργηση των θέσεων εργασίας, με τον καθορισμό του χρόνου εργασίας κλπ. οδήγησε σε μια εύκαμπτη αγορά εργασίας, προϋπόθεση για την αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων. Η νέα κατανομή της απασχόλησης ανάμεσα στον ιδιωτικό τομέα και στους κοινωνικούς εταίρους και οι πολιτικές παρεμβάσεις στην αγορά εργασίας μαζί με την απορρύθμιση της κοινωνικής πρόνοιας και της εργατικής νομοθεσίας επέτρεψαν την εμφάνιση μορφών εργασίας που παρεκκλίνουν από την κανονική μορφή.³⁴

Η κρατική πολιτική της απασχόλησης της ομοσπονδιακής Γερμανίας και της Γαλλίας που απέβλεπε στην «ελαστικοποίηση των συμβάσεων εργα-

31. Βλ. P. Auer, "Partage du travail = partage du chômage? La réduction du temps de travail et les politiques de l'emploi en RFA". J. Kühl, "Les politiques d'emploi en Allemagne fédérale de 1973 à 1987" στο συλλογικό έργο *France-Allemagne*, ό.π.

32. J. Kühl, ό.π., σ. 44.

33. P. Auer, ό.π., σ. 166.

34. J. Kühl, ό.π., σ. 48.

σίας» και το ζήλωμα όλων των νομοθετημάτων εκείνων που προστάτευαν τους εργαζομένους οδήγησαν στην «απορρύθμιση» της απασχόλησης.³⁵ Η εφαρμογή της «πολιτικής της ευκαμψίας» σημαίνει οπισθοχώρηση των βασικών κανόνων και κατακτήσεων των εργαζομένων, χάριν μιας μεγαλύτερης ευελιξίας της επιχείρησης στην απασχόληση του προσωπικού της. Επιπλέον η μεταβλητότητα του χρόνου εργασίας συμπορεύεται με την ουσιαστική κατάργηση των γενικών συμβάσεων εργασίας και την πρόωθηση ατομικοποιημένων συμβάσεων.³⁶

Στη Μεγάλη Βρετανία όλα τα μέτρα που κατοχύρωναν την υπεράσπιση της εργασίας καθώς και άλλα κεκτημένα δικαιώματα των εργαζομένων θεωρήθηκαν εμπόδιο για τη λειτουργία της οικονομίας και των επιχειρήσεων. Η πολιτική για την ελαστικότητα της αγοράς εργασίας επικεντρώθηκε στις μαζικές απολύσεις, το κλείσιμο των προβληματικών επιχειρήσεων, την ιδιωτικοποίηση μέρους του κρατικού τομέα, την πρόωρη συνταξιοδότηση, τη μείωση του εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας, τη μερική απασχόληση και τη δημιουργία θέσεων εργασίας μειωμένου ωραρίου. Η οικονομική βοήθεια που δόθηκε στους εργοδότες για τη μείωση του ωραρίου στην πραγματικότητα σκόπευε στην οικονομική ενίσχυση ορισμένων κλάδων της βιομηχανίας, και κυρίως της υφαντουργίας.³⁷ Οι επιχειρήσεις έχουν το δικαίωμα να μειώνουν το προσωπικό τους κατά βούληση και να υποχρεώνουν τους εργαζόμενους να εργάζονται υπερωριακά για την κάλυψη της ζήτησης. Η κύρια πολιτική του κράτους επικεντρώνεται στη νομοθετική ενίσχυση μορφών εργασίας που δεν έχουν καμιά σταθερότητα για τους εργαζόμενους (μερική και εποχική απασχόληση, εργασία ορισμένου χρόνου κλπ). Το 1986 π.χ. απασχολούνταν 500.000 εργαζόμενοι με τη μορφή της εποχικής εργασίας.³⁸

Η πολιτική των «ανοικτών θυρών» συνοδεύτηκε από τη μείωση της επιμορφωτικής δραστηριότητας του κράτους, την περικοπή των κρατικών κονδυλίων στους οργανισμούς απασχόλησης και των προγραμμάτων για τη γεωγραφική κινητικότητα των εργαζομένων. Ταυτόχρονα ακολούθηθηκε μια πολιτική οικονομικής ενίσχυσης των εργοδοτών για την πρόσληψη νέων εργαζομένων, την επαναθεώρηση της συμμετοχής των συνδικάτων στα διάφορα εργοδοτικά και κρατικά συμβούλια, τη μείωση των μισθών και την απαλλαγή των επιχειρήσεων από ορισμένους φόρους.³⁹ Σημαντική είναι η τροπο-

35. Βλ. U. Mückenberger, "Flexibilité, droit du travail et droit social en R.F.A." J.F. Amadiou, "Une flexibilité de l'emploi anémique ou régulée" στο συλλογικό έργο *France-Allemagne*, ό.π.

36. Mückenberger, ό.π., σ. 276.

37. Βλ. R. Boyer, "La flexibilité du travail: Quelles perspectives pour les pays européens?" *Problèmes économiques*, ap. 2068 (1988).

38. Βλ. *Capitalism since world war II*, éd. Fontana Paperbacks, 1984.

39. Hargreaves Ian, "Une enquête sur le chômage et les politiques de l'emploi en Europe", *Problèmes économiques*, ap. 1822 (1983), σ. 11.

ποίηση του νομοθετικού πλαισίου που αφορά τον τρόπο λειτουργίας του συνδικαλιστικού κινήματος (απαιτεί π.χ. καθολική ψηφοφορία πριν την απεργία). Όλα αυτά τα μέτρα συνδυάστηκαν με μια απόπειρα αναδιάρθρωσης του κράτους πρόνοιας η οποία στόχευε στην περικοπή του κοινωνικού μισθού των εργαζομένων, και η οποία με τη σειρά της θα λειτουργούσε σαν πρόσθετη πίεση στην προσφορά εργασίας.

Στην περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας θα υποστηρίξαμε ότι επιβλήθηκε μια πολιτική που ευνόησε μόνο τους επιχειρηματίες, με την παράλληλη άρνηση του κράτους για κοινωνικό διάλογο, που θα οδηγούσε τους εργαζόμενους σε μορφές ήπιας προσαρμοστικότητας στις νέες τεχνικο-οικονομικές συνθήκες. Έτσι ουσιαστικά το θάτσερικό κράτος αντιπροσώπευε την πιο κυνική μορφή του οικονομικού φιλελευθερισμού, ο οποίος έρχεται να αντικαταστήσει τις παραδοσιακές σοσιαλδημοκρατικές ρυθμίσεις. Από αυτή τη σκοπιά θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε σαν το πιο συνεπές αστικό κράτος το οποίο παρεμβαίνει συστηματικά στην οικονομία για τη δημιουργία προϋποθέσεων για την αναδιάρθρωση του κεφαλαίου.

Πίσω από όλες αυτές τις αλλαγές, νομικές και κοινωνικές, της απασχόλησης προβάλλει το ερώτημα των κοινωνικών κανόνων που διέπουν την απασχόληση γενικά. Δηλαδή τίθεται το θέμα μιας νέας κοινωνικής ρύθμισης, αφού οι αξίες, οι κανόνες και η προηγούμενη νομιμότητα των εργασιακών σχέσεων ανατρέπονται ή αμφισβητούνται προς όφελος μιας νέας τάξης πραγμάτων στην απασχόληση.

ΤΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Από τη μελέτη της κρατικής πολιτικής στο θέμα της απασχόλησης των τριών ευρωπαϊκών χωρών, φαίνεται καθαρά ότι αυτή αποτελεί τον αντίποδα της ανάλογης πολιτικής που ακολουθήθηκε στην Ελλάδα.

Πώς λοιπόν θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τη διαφορετική συμπεριφορά του ελληνικού κράτους και μάλιστα σε περίοδο οικονομικής κρίσης οπότε και γίνεται επιτακτική η ανάγκη αναδιάρθρωσης της απασχόλησης; Η αναφορά στην «αξιοκτία» του κράτους ως δομικής σχέσης ανάμεσα στην αστική τάξη και το κράτος, δεν βοηθά στην κατανόηση της κρατικής πολιτικής της απασχόλησης στην Ελλάδα. Είναι λοιπόν αναγκαίο να μελετηθεί η έννοια του περιφερειακού κράτους,⁴⁰ που χρησιμοποιήθηκε για την ανάλυση

40. Βλ. την εμπειρισταωμένη παράθεση των υποστηρικτών της έννοιας του περιφερεια-

των θεωρητικών προβλημάτων που έθετε η καπιταλιστική συσσώρευση στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Τα προβλήματα αυτά είχαν διπλή φύση και αφορούσαν πρώτον, τη γένεση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και δεύτερον, την ιδιομορφία που χαρακτηρίζει τις σχέσεις μεταξύ του οικονομικού και του πολιτικού επιπέδου στις χώρες της περιφέρειας. Παρά το γεγονός ότι η ιδιαιτερότητα των σχέσεων οικονομίας και πολιτικής εξουσίας στους περιφερειακούς σχηματισμούς μπορεί να ανάγεται στην ίδια την αφετηρία της καπιταλιστικής συσσώρευσης, εδώ δεν πρόκειται να ασχοληθούμε με την ιστορική διάσταση του θέματος. Αντίθετα θα περιοριστούμε στις σημερινές εκδηλώσεις του φαινομένου τις οποίες η έννοια του περιφερειακού κράτους φιλοδοξεί να περιγράψει.

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της θεωρίας του περιφερειακού κράτους, η έννοια του τυπικού αστικού κράτους στην εκδοχή του Πουλαντζά θεωρείται ακατάλληλη για την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων της περιφέρειας. Καταρχήν γίνεται παραδεκτό ότι τόσο το αστικό όσο και το περιφερειακό κράτος λειτουργούν ως εγγυητές αναπαραγωγής της κοινωνικής διάρθρωσης στο σύνολό τους. Η διαφορά ωστόσο συνίσταται στη λογική που υπογραμμίζει τη διαμεσολαβητική πολιτική του κράτους στις οικονομίες του κέντρου και της περιφέρειας αντίστοιχα. Για τις χώρες του κέντρου υποστηρίζεται ότι το δομικό πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αφήνει να φανούν αρκετά ευδιάκριτα οι σφαίρες της οικονομικής και της πολιτικής λειτουργίας. Η καπιταλιστική ανάπτυξη του κέντρου είχε αφ' εαυτής μια συνοχή η οποία επέτρεπε την πραγματοποίηση των οικονομικών συμφερόντων μέσα στον ίδιο τον οικονομικό χώρο. Ουσιαστικά αυτό σημαίνει ότι η αστική τάξη του κέντρου είχε ανεξάρτητη παρουσία στο οικονομικό επίπεδο προγενέστερη της αποκρυστάλλωσής της ως κοινωνικής τάξης μέσω του πολιτικού επιπέδου.⁴¹ Η ανεξάρτητη αυτή παρουσία ωστόσο έχει ένα σημαντικό μειονέκτημα για την ίδια την αστική τάξη. Η επιδίωξη των βραχυπρόθεσμων και άμεσων οικονομικών συμφερόντων της την καθιστά ανίκανη να

κράτους του Δ. Χαράλαμης: «Οι θεωρίες για το κράτος του περιφερειακού κοινωνικού σχηματισμού, ένας κάποιος αντίλογος» στο συλλογικό έργο *Το Κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, εκδ. Εξάντας, 1985. Ο ίδιος φυσικά δεν αποδέχεται την ιδιαιτερότητα του κράτους της περιφέρειας σαν ένα λειτουργικό μηχανισμό κυριαρχίας με διαφορετικές δομές από αυτές του μητροπολιτικού κράτους. Ο Χαράλαμης υποστηρίζει ότι το κράτος είναι κοινωνική σχέση, της οποίας η μορφή εξαρτάται από τον ανταγωνισμό των κοινωνικών τάξεων, στοιχείο κοινό και στο κέντρο και στην περιφέρεια. Αυτή η γενική θέση ότι το κράτος είναι κοινωνική σχέση δεν μπορεί να δώσει απάντηση σε συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις του κράτους. Εάν λοιπόν η μορφή του κράτους εξαρτάται από τον ανταγωνισμό των κοινωνικών τάξεων, τότε πώς μπορούμε να εξηγήσουμε την τεράστια διάγκωση του ελληνικού Δημοσίου που με την απορρόφηση εθνικών πόρων υπονομεύει μακροπρόθεσμα αυτή την ίδια την αστική κυριαρχία;

41. Βλ. Ν. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, 1984.

οργανώσει μακροπρόθεσμα σχέδια για την πολιτική της ύπαρξη. Ο ρόλος αυτός αναλαμβάνεται κατά τον Πουλαντζά από το αστικό κράτος. Θεωρείται αυτονόητο ότι η αποστολή αυτή του κράτους είναι αποσπασμένη από τα επιμέρους συμφέροντα των τμημάτων της αστικής τάξης. Πρόκειται ουσιαστικά γι' αυτό που ο Πουλαντζάς χαρακτήρισε ως σχετική αυτονομία του κράτους ως προς την κυρίαρχη οικονομικά τάξη. Αξίζει ίσως εδώ να σημειωθεί ότι η σχετική αυτονομία του κράτους ως προς την αστική τάξη συνάγεται ως πόρισμα από την υπόθεση της σχετικής αυτονομίας μεταξύ οικονομίας και πολιτικής εξουσίας. Με άλλα λόγια η σχετική αυτονομία του κράτους προϋποθέτει την ανεξάρτητη παρουσία της αστικής τάξης στον οικονομικό χώρο.⁴²

Για τις χώρες της περιφέρειας, το υπόδειγμα της σχετικής αυτονομίας αμφισβητείται τόσο στην υπόθεσή του όσο και στα πορίσματά του. Υποστηρίζεται δηλαδή ότι για λόγους ιστορικούς, η οικονομική διάρθρωση των οικονομιών της περιφέρειας δεν παρουσιάζει οργανική ενότητα. Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής παραμένει ανολοκλήρωτη με την έννοια πρώτον, ότι η περιστροφική κίνηση του κεφαλαίου δεν δημιουργεί συμπληρωματικότητα αλλά ανταγωνιστικότητα συμφερόντων μεταξύ των επιμέρους τμημάτων της αστικής τάξης, και δεύτερον, ότι προχωρημένες μορφές παραγωγής συμβιώνουν και συνυπάρχουν με παρωχημένες μορφές παραγωγής, οι οποίες κατά κανόνα βρίσκονται αντιμέτωπες με τη λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους.⁴³ Ουσιαστικά αυτό σημαίνει ότι η οικονομική διάρθρωση των χωρών της περιφέρειας είναι τόσο κερματισμένη που αποκλείει τη δυνατότητα ανάληψης ηγεμονικού ρόλου από κάποια μερίδα της αστικής τάξης και η οποία θα μπορούσε να δημιουργήσει αμοιβαιότητα συμφερόντων σ' ένα ευρύ φάσμα οικονομικών δραστηριοτήτων. Το γεγονός αυτό έκανε επιτακτική την ανάγκη για διαρκή παρουσία του κράτους της περιφέρειας σ' όλες τις σφαίρες της κοινωνικής δραστηριότητας. Το περιφερειακό κράτος για να αποτρέψει τη μόνιμη κρίση που εγκυμονούσε η ανταγωνιστικότητα των οικονομικών συμφερόντων αμφισβήτησε την ίδια την ύπαρξη του οικονομικού χώρου.⁴⁴ Τα οικονομικά συμφέροντα πραγματώνονται πλέον λιγότερο στο οικονομικό επίπεδο και περισσότερο διαμέσου της κρατικής διαμεσολάβησης. Σε αντίθεση με τις ανεπτυγμένες χώρες, οι τάξεις δεν προϋπάρχουν στο οικονομικό επίπεδο αλλά διαμορφώνονται μέσα από τις σχέσεις τους με το κράτος.

42. Βλ. N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, σ. 69, κ.ε.

43. Η. Κατσίκας, *Εντατικό σύστημα συσσώρευσης και οι όροι σταθεροποίησης του προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η περίπτωση της Ελλάδος*, Διδακτορική διατριβή ΑΒΣΘ, 1989, σ. 63 κ.ε.

44. Βλ. "Internationalization of Capital: Prospects for the Third World: A re-examination of Dependency Theory", publ. rev. press 1992, σ. 151 κ.ε.

Επομένως το περιφερειακό κράτος αποτελεί βασικό μηχανισμό καθορισμού των μορφών οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας καθώς και τον κυριότερο παράγοντα διαμόρφωσης και στήριξης της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Οι κρατικοί μηχανισμοί διαμορφώνονται σε χώρους δόμησης και παγίωσης οικονομικών συμφερόντων και στήριξης νέων αστικών στρωμάτων. Η πρόσβαση στο οικονομικό πλεόνασμα μέσα από το πολιτικό σύστημα και μάλιστα στη βάση καθαρά προσωποπαγών σχέσεων⁴⁵ καθώς και η δημιουργία ενός «στρώματος κρατικών επιχειρηματιών» για την εξασφάλιση της συσσώρευσης στις κρατικές επιχειρήσεις⁴⁶ αποτελεί την ουσία του συστήματος. Έτσι οι κάτοχοι των μέσων κυριαρχίας και καταναγκασμού όχι μόνο διαμορφώνουν τα ταξικά συμφέροντα αλλά και ενισχύουν την αυτονομία τους είτε ευνοώντας διαφορετικά ταξικά συμφέροντα είτε αντιπαραθέτοντας τη μια ομάδα συμφερόντων στην άλλη.⁴⁷

Το περιφερειακό κράτος έτσι μετατρέπεται σε πραγματικό πεδίο σύγκρουσης και αποκρυστάλλωσης ταξικών συμφερόντων. Επιπλέον ενώ στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες οι ταξικές σχέσεις έχουν μια λίγο-πολύ πολιτική έκφραση, στις περιφερειακές κοινωνίες, που χαρακτηρίζονται από μια ισχυρή αποδιάρθρωση των ταξικών σχέσεων, η κατάσταση είναι τελείως διαφορετική. Οι φορείς δράσεις δεν κατορθώνουν με έναν τρόπο άμεσο να συγκροτηθούν σαν πολιτικοί φορείς. Ουσιαστικά οι τάξεις διαμορφώνονται σαν πραγματικοί κοινωνικοί φορείς μόνο διαμέσου των σχέσεων που διατηρούν με το κράτος.⁴⁸ Η θεώρηση αυτή οδηγεί σε αντιστροφή της παραδοσιακής αντίληψης που αφορά τις σχέσεις μεταξύ τάξεων και πολιτικής εξουσίας. Το κράτος δεν είναι αντανάκλαση των κοινωνικών τάξεων πάνω στις οποίες ασκεί δευτερεύουσα επίδραση. Αντίθετα διαμορφώνεται σαν ο ιδιαίτερος χώρος αναφοράς και προσδιορισμού των τάξεων. Η αντιστροφή αυτή οδηγεί με τη σειρά της σε μια υπερσυγκέντρωση της πολιτικής εξουσίας μέσα στον κρατικό μηχανισμό και σε αντίθεση με τον κοινωνικό χώρο ο οποίος διατηρείται ατροφικός. Απ' αυτή τη σκοπιά το περιφερειακό κράτος δεν παρουσιάζει απλώς σχετική αυτονομία ως προς τις κοινωνικές τάξεις αλλά μετατρέπεται το ίδιο σε αυθόπακτη οντότητα. Η άσκηση εξουσίας εκ μέρους του κράτους και για λογαριασμό του ίδιου του κράτους, ως πλέγματος αυτόνομων συμφερόντων, είναι αρκετά συνηθισμένη στις χώρες της περιφέρειας.

45. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1986.

46. Cardoso-Faletto, *Dépendance et développement en Amérique Latine*, PUF, 1978, σ. 210 κ.ε.

47. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, εκδ. Θεμέλιο, 1987, σ. 338 κ.ε.

48. Alain Touraine, *Les sociétés dépendantes*, ed. Duculot, 1976, σ. 95 κ.ε.

Η υπόθεση του περιφερειακού κράτους δημιουργεί σοβαρά θεωρητικά προβλήματα που επικεντρώνονται σε δύο σημεία: Το πρώτο αφορά τον κοινωνικό χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας του περιφερειακού κράτους. Πρόκειται ουσιαστικά για το ερώτημα για λογαριασμό τίνος (ποιας τάξης) ενεργεί το περιφερειακό κράτος. Το δεύτερο αφορά το ερώτημα κατά πόσον η αντίστροφη δόμηση του κοινωνικού χώρου της περιφέρειας είναι ανεξάρτητη από το βαθμό της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι απαντήσεις που δόθηκαν μέχρι τώρα δεν γίνονται καθολικά αποδεκτές.⁴⁹ Εκείνο όμως που κοινά αναγνωρίζεται είναι ότι η θεωρία του περιφερειακού κράτους δίνει ικανοποιητική εξήγηση της αντιφατικότητας που χαρακτηρίζει την παρεμβατική πολιτική της κρατικής εξουσίας στην περιφέρεια. Η θεωρία του περιφερειακού κράτους μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε τη διαχείριση της οικονομίας στην περιφέρεια σαν μέσο εξασφάλισης πολιτικού ελέγχου. Η ιδιομορφία βέβαια δεν βρίσκεται εδώ. Και το τυπικό αστικό κράτος, όπως είδαμε, στοχεύει μακροπρόθεσμα στην εξασφάλιση των πολιτικών συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης. Οι πολιτικοί όμως στόχοι του περιφερειακού κράτους είναι διάφανοι και άμεσοι. Πρόκειται για τη διατήρηση της πολιτικής εξουσίας με κάθε τρόπο. Ολόκληρο το πολιτικό σύστημα οικοδομείται με γνώμονα τη διατήρηση της υπάρχουσας δομής εξουσίας. Μ' αυτόν τον τρόπο καταλήγει να είναι από οικονομικής σκοπιάς τελείως αναποτελεσματικό. Όλες οι συμμαχίες, οι παραχωρήσεις κλπ. που γίνονται υπαγορεύονται από τη λογική του άμεσου πολιτικού κόστους και όπως είναι φυσικό δεν εμπίπτουν μέσα στα πλαίσια κάποιας ενιαίας στρατηγικής. Σπάνια επιμέρους συμφέροντα αντιμετωπίζονται μετωπικά ή υπηρετούνται με συνέπεια. Το περιφερειακό κράτος δεν διακρίνεται για τη συνέπεία του στην επιδίωξη συγκεκριμένων στόχων και την εφαρμογή οικονομικών προγραμμάτων. Κατά κανόνα αντιδρά σπασμωδικά στα πιο πιεστικά προβλήματα για να αποτρέψει την εκδήλωσή τους με τη μορφή της κρίσης. Από αυτή τη σκοπιά θα ήταν μάταιο να περιμένει κανένας μια συνεκτική αντίληψη, με την οικονομική έννοια, στην αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων. Στο περιφερειακό κράτος τονίζεται ο προεξέχων χαρακτήρας των πολιτικών δραστηρίων και ο προσδιορισμός του κράτους ως αυτόνομου θεσμικού φορέα μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό. Έτσι οι κυρίαρχες οικονομικές δυνάμεις δεν μπορούν να θεωρούνται οι κατεξοχήν προσδιοριστικοί παράγοντες της κρατικής πολιτικής. Επομένως το περιφερειακό κράτος δεν είναι ούτε όργανο εξυπηρέτησης μιας τάξης ούτε το κράτος απελευθερωτής. Αντίθετα αντιμετωπίζεται σαν μια ανεξάρτητη και αυτόνομη συνιστώσα της κοινωνικής και

49. Για μια επισκόπηση των διαφόρων απόψεων βλ. R. Munck, *Politics and Dependency in the Third World*, ed. Red Books, 1984, ιδιαίτερα τα κεφ. 7 έως 10.

πολιτικής ζωής.⁵⁰ Στην περίπτωση της Ελλάδας η κρατική πολιτική της απασχόλησης δεν ήταν σύμφωνη με τις απαιτήσεις και τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης. Ενώ η οικονομική κρίση επέβαλε την ανάγκη μιας ριζικής επανατοποθέτησης της πολιτικής της απασχόλησης, οι πολιτικές αποφάσεις στον τομέα αυτό δεν αντανακλούν παρά τις προσπάθειες ενίσχυσης και διατήρησης των τρόπων ενσωμάτωσης των πολιτών στις επικρατούσες σχέσεις κυριαρχίας. Δηλαδή η κρατική πολιτική δεν σχετίζεται αυστηρά με τις απαιτήσεις αναπαραγωγής του οικονομικού συστήματος αλλά περισσότερο με τις απαιτήσεις αναπαραγωγής και νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος.

Αυτή ακριβώς η αυτονόμηση του περιφερειακού κράτους από τα κυρίαρχα οικονομικά συμφέροντα στη σημερινή συγκυρία της οικονομικής κρίσης αποδεικνύει τη βαρύτητα του ρόλου του πολιτικού στοιχείου στις διάφορες κοινωνικές διεργασίες που συντελούνται στην κοινωνία. Επομένως η κρατική πολιτική στον τομέα της απασχόλησης υποδεικνύει ότι οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις έχουν υιοθετήσει μια πολιτική που ευνοεί και εμπεδώνει τη δική τους πολιτική εξουσία παρά τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα των αστικών στρωμάτων. Έτσι είναι φανερό ότι το πολιτικό στοιχείο διαφοροποιείται από το οικονομικό και πολλές φορές οι επιδιώξεις και οι στόχοι τους δεν συμπίπτουν. Εξάλλου το πολιτικό δεν αντανακλά πάντα το οικονομικό.

Έτσι το περιφερειακό κράτος αυτονομούμενο από τις κοινωνικές τάξεις φιλοδοξεί να παίξει ένα ρόλο καθοριστικό, διεκδικώντας την αυτονομία του και την πρωτοβουλία των πράξεών του. Το κράτος στις περιφερειακές κοινωνίες παραμένει ένας ενεργητικός αυτόνομος φορέας που βάζει τη σφραγίδα του στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Εξάλλου ενώ βρισκόμαστε σε μια περίοδο βαθιάς οικονομικής κρίσης, το κράτος, δέσμιο των τρόπων ενσωμάτωσης των πολιτών, στο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα, επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο, π.χ. προβληματικές επιχειρήσεις, προσλήψεις στον δημόσιο τομέα κλπ. Το πελατειακό σύστημα λειτούργησε σ' ένα σύνολο πολιτικών σκοπιμοτήτων, παρά σ' ένα ορθολογικό προγραμματικό σχέδιο.⁵¹

50. P. Birnbaum, *La logique de l'Etat*, éd. Fayard, 1982, σ. 157 κ.ε.

51. Βλ. Κ. Σημίτης, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Γνώση, 1989.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως φάνηκε από την ανάλυση της κρατικής πολιτικής της απασχόλησης στην Ελλάδα, αυτή δεν ανταποκρίθηκε στην ανάγκη της διαμόρφωσης μιας ελαστικής αγοράς εργασίας όπως έγινε στην Ευρώπη, όπου κάτι τέτοιο ήταν βασική προϋπόθεση της αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων. Η διαφορετική συμπεριφορά του ελληνικού κράτους μάς παραπέμπει στην έννοια του περιφερειακού κράτους που έχει τη δυνατότητα να παρεμβαίνει αυτόνομα στην κοινωνία. Αυτή η ικανότητα του περιφερειακού κράτους στηρίζεται όχι μόνο στην ευχέρειά του να διαχειρίζεται και να ανακατανέμει ένα μεγάλο μέρος του οικονομικού πλεονάσματος αλλά και στη δυνατότητα που έχει να επιβάλλει τους όρους του οικονομικού και κοινωνικού παιχνιδιού. Έτσι θα υποστηρίξαμε ότι οι κάτοχοι των μέσων κυριαρχίας στο περιφερειακό κράτος ενδιαφέρονται περισσότερο για την υπεράσπιση του πλέγματος αυτόνομων συμφερόντων που έχουν διαμορφωθεί μέσα στο κράτος, και των πολιτικών μέσων κυριαρχίας που διαθέτουν, παρά για τα στενά αστικά συμφέροντα. Επομένως, η έννοια του περιφερειακού κράτους στηρίζεται στο προβάδισμα του πολιτικού στοιχείου έναντι των οικονομικών δομών. Αυτό πρακτικά έχει το νόημα ότι οι πολιτικά κυρίαρχες ομάδες έγιναν ανεξάρτητες απέναντι στο πλέγμα των ταξικών συμφερόντων εφόσον το ίδιο το κράτος έχει γίνει ο χώρος διαμεσολάβησης και πραγμάτωσης των οικονομικών συμφερόντων της αστικής τάξης και το σημείο αναφοράς και προσδιορισμού των κοινωνικών τάξεων. Αυτή η δυνατότητα δίνει στο περιφερειακό κράτος αυτονομία στον προσδιορισμό των προτεραιοτήτων που είναι προαναταξιολογημένες μάλλον στη σταθεροποίηση του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος και στη δικαιολόγηση της ύπαρξης των πολιτικών μηχανισμών του κράτους, που παραμένουν το πεδίο της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής και η βάση της υλικής αναπαραγωγής της πολιτικής και διοικητικής γραφειοκρατίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Άμαλλος Τ., *Ο ρόλος του ΟΑΕΔ στην απασχόληση, την τεχνική εκπαίδευση και την κατάρτιση του εργατικού δυναμικού*, Β' συνέδριο ΤΕΕ, εκδ. ΤΕΕ 1989, τόμος Γ'.
- Birnbaum Pierre, *La logique de l'Etat*, éd. Fayard, 1982.
- Borcerai, *Etude sur le capitalisme monopoliste d'état*, éd. Sociales, 1974.
- Benoit-Guilbot (επιμ.), "Acteurs sociaux, politiques de l'emploi et structures de chômage", *Problèmes économiques*, αρ. 1920 (1985).
- Bouillaquet-Bernard Patr., "L'évolution des politiques de l'emploi en France de 1975 à 1987", *Problèmes économiques*, αρ. 2068 (1988).

- Boyer R., "La flexibilité du travail: Quelles perspectives pour les pays européens?", *Problèmes économiques*, αρ. 2068 (1988).
- Bouillaguet, "Evolution des politiques de l'emploi en France", *Economie et politique*, αρ. 15 (1988).
- Cardoso F., Faletto E., *Dépendance et développement en Amérique Latine*, éd. PUF, 1978.
- Chave D., "Nouvelles politiques de Main-d'œuvre et rationalisation", *Sociologie du travail*, 1 (1979).
- Εφημερίδες: «Σειρά μέτρων ανακοίνωσε η κυβέρνηση για την αντιμετώπιση της ανεργίας στη χώρα», *Κέρδος*, 1η Σεπτεμβρίου 1988.
- , «Νομοσχέδιο καθιερώνει την "αιτιολογημένη απόλυση"», *Εξπρές*, 24 Σεπτεμβρίου 1989.
- , «ΟΑΕΔ: Επιχορηγήσεις εργοδοτών για νέες θέσεις απασχόλησης», *Ημερησία*, 21 Ιουνίου 1988.
- , «Σειρά μέτρων για επάνοδο των μεταναστών», *Ημερησία*, 29 Αυγούστου 1987.
- , «Το νομοσχέδιο για την απασχόληση και την επαγγελματική κατάρτιση», *Εξπρές*, 14 Σεπτεμβρίου 1988.
- , «Οι προτάσεις για την απασχόληση», *Ημερησία*, 31 Ιουλίου 1986.
- , «Για την απασχόληση και την αντιμετώπιση της ανεργίας: Ξεκάθαρες οι θέσεις των παραγωγικών τάξεων στο ΕΣΑΠ», *Εξπρές*, 2 Ιουλίου 1986.
- , «Νέα προγράμματα απασχόλησης και επαγγελματικής κατάρτισης», *Εξπρές*, 14 Σεπτεμβρίου 1988.
- Μουζέλης Ν., «Ανεργία και κρατικός παρεμβατισμός», *Βήμα*, 9 Φεβρουαρίου 1989.
- Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*: Νόμος 1836/1989 περί «προώθησης της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης (ΕΣΕΚΑ)», αριθμ. φύλλου 79.
- , «Εθνικό σύστημα προστασίας από την ανεργία (ΕΣΠΑ)», Νόμος 1545 του 1985, αριθμ. φύλλου 91.
- Επιλογή*, «Η απασχόληση: το συγκυριακό και το μόνιμο, διαρθρωτικό πρόβλημα», *Επιλογή*, Οκτ.-Νοέμβ. 1982.
- , «Το Πανελλήνιο Βιομηχανικό Συνέδριο 1983», *Επιλογή*, Φεβρουάριος 1983.
- , «Απασχόληση και ανεργία», *Επιλογή*, Δεκέμβριος 1984-1986.
- , «Η ελληνική βιομηχανία, προβλήματα και προοπτικές», *Επιλογή*, Μάιος 1982.
- , «Αφιέρωμα στη Δημόσια Διοίκηση», *Hellémens*, Ιαν. 1990.
- , «Η ανεργία των νέων» *Επιλογή*, Απρίλιος 1989.
- M. Elbaum, "Les politiques de l'emploi depuis 30 ans", *Données Sociales*, INSEE, 1987.
- Φακιολάς Ρ., «Η ανεργία στην Ελλάδα», *Τεχνικά Χρονικά*, 1982.
- Grumbach-Lyon-Caen, "Marché du travail: La flexibilité a ses raisons que la raison", *La Monde diplomatique*, Μάρτιος 1986.
- Hargreaves Ian, "Une enquête sur le chômage et les politiques de l'emploi en Europe", *Problèmes économiques*, αρ. 1822 (1983).
- "Internationalization of Capital: Prospects for the Third World — A re-examination of Dependency Theory", εκδ. Red Press 1982.
- Θόδωρος Κατσάνεβας, *Απασχόληση και ανεργία στην Ελλάδα*, εκδ. ΟΑΕΔ 1986.
- Δημήτρης Καραντινός, *Δημιουργώντας απασχόληση: Το πρόγραμμα θέσεων του ΟΑΕΔ*, εκδ. ΟΑΕΔ, 1989.
- Κατριβέσης Ν., *Η επαγγελματική και λαϊκή επιμόρφωση: μια κριτική προσέγγιση*, εκδ. ΑΒΣΘ, 1986.
- Κατσούλης Ηλίας, «Η πολιτική επιστήμη (ξανα)ανακαλύπτει το κράτος», *Διαβάζω*, αρ. 222 (1989).
- Καραντινός Δ., «Εργατικό δυναμικό, απασχολούμενοι και άνεργοι», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, αρ. 66 (1987).
- Κατσίκας Η., *Εντατικό σύστημα συσσώρευσης και οι όροι σταθεροποίησης του προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η περίπτωση της Ελλάδας*, διδακτορική διατριβή, ΑΒΣΘ, 1989, σ. 63 κ.ε.

- Νίκος Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, εκδ. Θεμέλιο, 1987.
- Miliband Ralph, *L'Etat dans la société capitaliste*, Maspero, 1969.
- Michen J., *L' horaire Modulaire*, éd. Masson, 1981.
- Μητρουλιάς Δ., *Απασχόληση και βιομηχανική ανάπτυξη*, στο Β' Συνέδριο για τη Βιομηχανία του ΤΕΕ, εκδ. ΤΕΕ, 1989, τ. Β'.
- Μπαμπανάσης Σ., «Ανάπτυξη και απασχόληση», *Τεχνικά Χρονικά*, 1982.
- Chris de Neubourg, "Le travail a temps partiel: comparaison quantitative internationale", *Revue Internationale de travail*, 1985.
- ΟΑΕΔ, *Τα δύο πρώτα χρόνια της αλλαγής στον ΟΑΕΔ*, 1983.
- Poulantzas Nicos, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, éd. du Seuil, 1974.
- Πρακτικά σεμιναρίου Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης με θέμα: Οικονομική κατάσταση και εργαζόμενοι, 11-12 Σεπτεμβρίου 1987 (απομαγνητοφωνημένα-πολυγραφημένα).
- Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. Θεμέλιο, 1975.
- N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, éd. Maspero, 1975.
- Συλλογικό έργο, *France-Allemagne: Débats sur l' emploi*, éd. Syros, 1987.
- Συλλογικό έργο, *Η ανεργία των νέων*, εκδ. ΟΑΕΔ, 1983.
- Συλλογικό έργο, *La crise de l' Etat*, ed. PUF, 1976.
- Συλλογικό έργο, *Το Κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, εκδ. Εξάντας, 1985.
- Κώστας Σημίτης, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Γνώση, 1989.
- Touraine Alain, *Les sociétés dépendantes*, éd. Duculot, 1976.
- Τσακίρης, «Θεσμικό-Νομοθετικό Πλαίσιο για την εργασία και την ανεργία στην Ελλάδα», *Επιστημονική Σκέψη*, αρ. 40 (1988).
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, κοινωνία, εργασία*, εκδ. Θεμέλιο, 1986.
- Τζαφέτα Γ., «Τάσεις στην ανεργία, την απασχόληση, τον πληθυσμό», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Αύγουστος 1987.
- Ι. Χατζηπαναγιώτου, *Η εξέλιξη της ελληνικής αγοράς εργασίας*, εκδ. ΟΑΕΔ, 1984.
- Μ. Χατζηπροκοπίου, Ηλ. Κατσίκας, *Η στασιμότητα της ελληνικής οικονομίας*, Εισήγηση στο πρώτο συνέδριο των Ελλήνων οικονομολόγων, Δεκέμβριος 1989, Αθήνα.
- Χατζηδημητρίου Φώτης, «Ο ΟΑΕΔ και τα προβλήματα του για την απασχόληση», *Συνδικαλιστική Επιθεώρηση*, αρ. 55-56 (1989).
- R. Munck, *Politics and Dependency in the Third World*, ed. Red Books, 1984.
- Capitalism Since World War II*, συλλογικό έργο, ed. Fontana Paperbooks, 1984.